

Под общ. ред. д. ф.н. проф. В.Е. Кемерова // – М.: Академический Проект, 2004. – 864 с.; 8. Сучасний словник іншомовних слів / Уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк // – К. : Довіра, 2006. – 789 с.; 9. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры / Ю.С. Степанов // – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.; 10. Упанишады / Пер. с санскрита А.Я. Сыркина // – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 782 с.; 11. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В.Г. Панов // – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.; 12. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина // – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.; 13. Шевченко В.М. Словник-дослідник з релігієзнавства / В.М.Шевченко // – К. : Наукова думка, 2004. – 560 с.

Костянтин Родигін
Донецький національний університет

ЧИСЛО ТА НЕСКІНЧЕННІСТЬ В АЛХІМІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ЗАХОДУ

Роботу присвячено розгляду уявлень «число» та «нескінченність» в алхімії Заходу. Попри різноманіття інтерпретацій, число в алхімії є неодмінною характеристикою буття у фізичному та метафізичному вимірах. Шлях пошуків Абсолюту в алхімії є двоїстим: пізнання природних числових закономірностей буття є синкретично поєднаним із прагненням містичного осягнення безмірного, в якому знімаються будь-які обмеження дискретно детермінованої реальності.

Ключові слова: абсолют, алхімія, число, нескінченність, нумерологія

Kostjantyn Rodygin. The Number and the Infinity in Western Alchemical Philosophy. *The paper deals with the views of the number and the infinity in Western alchemy. Despite the differences of interpretations, the number in alchemy is an essential characteristic of being in physical and metaphysical terms. In alchemy, the way of the search for the Absolute is dual. The cognition of the natural numerical laws is combined with the aspiration for the mystical comprehension of the infinite that removes the restrictions of discretely determined reality.*

Keywords: Absolute, alchemy, number, infinity, numerology.

Новітні дослідження [1; 2] обумовлюють необхідність принципового перегляду усталених поглядів щодо співвіднесення світогляду науки епохи наукової революції XVII ст. з сучасними їй містико-езотеричними уявленнями. Взаємини ці не були докорінно антагоністичними, більше того – становили певний комплекс езотеричного та екзотеричного знання. Герметико-кабалістична традиція – «потаємна пружина» пізнання Природи – не втрачає значущості з настанням доби наукової революції [1, с. 407]. Саме на XVII ст. припадає бурхливий період розвитку європейської алхімії, якій у той чи інший спосіб не останню увагу приділяли стовпи філософії та науки

Нового часу – Френсіс Бекон [1, с. 219-225], Ісаак Ньютон [3], Роберт Бойль [4], Готфрід Лейбніц² [5, с. 217-219].

Природознавці та математики XVII ст. не загубили зв'язок зі стародавніми традиціями езотеричного мислення [1, с. 384], а формальна межа наукового та позанаукового знання була тоді зовсім не очевидною. У XVI – XVII ст. постаті математика й мага взагалі не завжди можна було розрізнити³.

Присутність математичних абстракцій в містико-езотеричних ученнях, зокрема, в алхімії, є очевидною. Не випадково Микола Кузанський (XV ст.), обґрунтовуючи у трактаті про досліди з терезами кількісні методи дослідження, звертається до алхімічної трансмутації [7], а запропонований математиком Джоном Валлісом (XVII ст.) знак нескінченності «∞» сприймається як алюзія алхімічного символу Уробороса – змія, що ковтає свого хвоста [8, с. 243], утворюючи безкінечну геометричну фігуру.

Ці обставини актуалізують визначення місця та світоглядної ролі понять «числа» та «нескінченності» в філософії алхімії Заходу.

В традиції західної алхімії можна виділити щонайменше три основні підходи до розуміння числа:

1. неоплатоніко-неопіфагорійський, або «нумерологічний»;
2. перипатетичний, або «квалітативістський»;
3. «квантитативістський», або протомодерний.

В нумерологічному розгляді число мислиться як гармонія. На відміну від числа Нового часу, що характеризує речі суто в кількісному розумінні, число в неоплатоніко-неопіфагорійському баченні становить синтез кількості та якості й асоціюється з певною річчю як цілим. Невипадково латинське слово *numerus*, «число», позначає також гармонію, ритм, порядок.

² Попри певну методологічну критику, філософські постулати алхімії мали на Ф. Бекона величезний вплив [1, С. 219-225]. Ньютон та Лейбніц активно практикували алхімічні дослідження. Останній навіть був фігурантом захоплюючої авантюри, що виникла навколо відкриття білого фосфору алхіміком Г. Брандом [5, 217-219 с.]. Славний Хімік-скептик Р. Бойль вважається вірогідним автором алхімічного трактату про Анти-Еліксир та деградацію золота [4].

³ Показовою фігурою в цьому контексті є Джон Ді (1527-1609 рр.) – видатний англійський математик, філософ, алхімік, астролог і маг, – предтеча світоглядного руху, позначеного Френсіс Сйтс як «Розенкрейцерське Просвітництво» [1, 8-10 с.]. Не менш характерною постаттю цієї епохи є український «математик, філософ та астролог» Ян Лятос, що певний час очолював університетську кафедру астрології в Кракові, де в ті ж часи бував Джон Ді, і так само мав зв'язки з ученими колами імператорського двору Рудольфа II в Празі [6, 74-75 с., 104-105 с.].

Впливи неоплатонізму та неопіфагореїзму – прагнення ототожнити, принаймні асоціювати, речі з числом – є властивими алхімії від самого початку, з елліністичної доби. Усвідомлення підпорядкованості природних явищ законам числа, ваги та міри зумовлює те, що кількісна характеристика причетності речі до метафізичного втілюється в середньовічній свідомості у вигляді магічних чисел [5, с. 127]. Нумерологічні тенденції в алхімічній традиції Заходу яскраво проявляються в алегоріях «Видінь» Зосими Панополітанського (III ст.), магічних квадратах Гебера (VIII ст.) [9], логіко-кабалістичних дослідженнях Раймонда Луллія (XIII-XIV ст.) [10, с. 313-327], творчості плеяди ренесансних герметиків, розенкрейцерському синтезі «магії, кабали та алхімії» (XVI-XVII ст.) [1, с. 8] тощо.

В алхімії Заходу органічно поєднуються натурфілософська, майже фізична міра гераклітівського вогню, що «розгоряється мірно та мірно згасає» [Про природу, 41 (30)], та божественна містична міра Святого Письма: «... Він [Господь] чинив вагу вітрові, а воду утворював мірою ...» [Йов 28:25]. Тому не дивно, що згаданий Зосима звертається до міри й кількості як конкретних проявів числа: «Будь-яка річ виникає згідно з методом та встановленою мірою, та через точне відважування чотирьох елементів» [11, с. 8].

Твердження Зосими співвідноситься з іншим принциповим напрямком алхімічного філософування, заснованим на «квалітативістському» розумінні числа: речі є поєднанням якостей у певних кількостях, а властивості тіл врешті-решт пов'язуються з пропорціями якостей. Метою ж алхіміка є приведення їх до належного балансу. Згадані Зосимою чотири елементи (вогонь, повітря, вода та земля) в трактаті «Ключі мудрості» доповнюються чотирма «природами» – теплою, холодною, вологою та сухою [12, с. 774]. Їх очевидна відповідність стихіям та якостям Аристотеля надає цьому напрямку алхімічної думки виразного перипатетичного забарвлення.

В контексті активної та суперечливої рецепції вчень Аристотеля традиція розгляду «якостей у певних кількостях» продовжується в європейській алхімії Середньовіччя. Показовою фігурою в цьому плані є видатний схоласт та класик алхімії Роджер Бекон (XIII ст.). «... категорія «кількість» (*praedicamentum quantitatis*) не може бути досягнутою без знання математики, – пише він. – ... Більша частина категорії «якість» включає властивості та характеристики кількостей ... І все, що заслуговує на дослідження в категорії «відношення», є властивостями кількості, наприклад, пропорції...» [13, с. 185-187].

Алхімічні начала-принципи, Меркурій та Сульфур, є певним переосмисленням стихій Аристотеля і так само становлять певні комплекси якостей. Отже, думка Бекона-схоласта принципово узгоджується з думкою Бекона-алхіміка: «Ми маємо змішати [Сульфур та Меркурій] у пропорції, якої не знає ніхто... Ми можемо знайти тіла, в яких обидва начала пропорційно поєднано, згущено та зв'язано належним чином» [14, с. 412].

Запорукою успіху Великого Діяння врешті-решт виявляється пізнання таємниць числа та кількості. «Разес стверджує, ... що філософи нічого не приховують, окрім ваги та мір, тобто пропорцій інгредієнтів, що є очевидним, оскільки ніхто з них не згоден у цьому з іншими», – читаємо у Р. Бекона [15, с. 591]. Цій проблемі приділяє увагу й «батько англійської поезії» та знавець алхімії Джеффри Чосер (XIV ст.) в «Оповіді Слуги каноніка»:

І пропорційно кожний компонент

Ми вводимо в новий експеримент⁴.

Відмірять срібла треба унцій п'ять,

А, може, шість, а, може, більше взять? [16, с. 6].

Тут не можна не помітити певну «десакралізацію» числа, передумову появи кількісних методів дослідження: замість наперед визначеної гармонії числових відношень чосерові алхіміки мають справу з чимось на кшталт «наважок» речовини, щоправда, визначають їх дещо у довільний спосіб.

Поряд із сатиричним зображенням алхіміків-невдах і традиційним обстоюванням втаємниченого статусу алхімічного знання, твір Чосера демонструє й ознаки певної підготовки переходу до «протомодерного» розуміння числа й кількості в алхімії. Число поволі перетворюється на десакралізовану універсальну абстракцію радше гносеологічного, ніж онтологічного спрямування, а поняття кількість абстрагується від якості.

Взаємовиключні тенденції сакралізації-десакралізації знання⁵, що можуть розглядатися як передумови світоглядного повороту Нового часу, простежуються в алхімії й надалі. У знавця герметичної традиції Миколи Кузанського «неопіфагорійський пафос» виявлення гармонії чисел виливається в досліди з терезами – прообраз наукового експерименту Нового часу. Попри те, що кількість у Кузанця впливає з Божественної Одиниці,

⁴ Слово «експеримент» тут вжито не як науковий термін, а у первісному широкому значенні: лат. *experimentum* – проба, дослід.

⁵ Суперечливе поєднання тенденцій десакралізації Природи та сакралізації Знання входить до комплексу умов соціокультурного буття феномена алхімії [17, с. 166].

врешті-решт цей шлях веде до десакралізації числа й «дегерметизації» герметичного мистецтва. Кількісні параметри перетворюються з сокровенної таємниці на прагматичне мірило алхімічного знання [7] – зі сфери сакрального мистецтва вони проектується в операційну царину природознавства.

Кількісне переосмислення алхімії приводить Йоганна ван Гельмонта (XVII ст.) до формулювання засад пневмохімії [5, с. 376], а визначення алхімії Андрієм Лібавіусом (XVI ст.) як «мистецтва добування досконалих есенцій зі змішаних тіл» [18, с. 253] відкриває шлях, зокрема, до становлення модерного хімічного аналізу й кількісного руйнування речовин, хоча вони до пори ще й зберігають старі метафізичні назви [5, с. 288]. Містичне пізнання числової гармонії Універсуму поступається експериментальному виявленню кількісних закономірностей природних процесів.

Відтак, намічений в алхімії цієї доби перехід від поєднання «нумерологічного» та «квалітативістського» розуміння числа й кількості до домінування «квантитативістського»-протомодерного можна тлумачити як передумову наукової революції XVII ст. з її ідеалом точного знання. Втім, постійно балансуючи на межі «дегерметизації», алхімія не переходить її остаточно. На цій межі виокремлюється соціокультурний феномен науки, але власне алхімія не зникає – не перетворюється на науку Нового часу й не заміщується нею, оскільки алхімічні абстракції та інтуеми не підлягають вичерпній раціоналізації.

За сучасного стану позанаукового знання та феномена алхімії як його складової, що набуває форм андеграундної субкультури [19, с. 134], нумерологічні тенденції як і раніше відіграють важливу роль в езотеричному контексті усвідомлення єдності буття.

Соціокультурну стійкість герметичного мистецтва, *Scientia immutabilis* – «Незмінного вчення», зумовлено його статусом незмінної периферії постійно змінюваної культури [19, с. 133] та відповідністю споконвічним прагненням людини до безмежного й незбагненого [20, с. 231]. Попри численні та суперечливі оцінки кількісних характеристик трансмутаційної здатності Еліксиру⁶, пропорцій елементів у природних тілах тощо, алхіміки не полишають прагнень подолати межі дискретно детермінованого світу й доторкнутися до нескінченного – як у кількісному, так і в якісному розумінні.

⁶ Різні алхіміки оцінюють цю величину у вельми плінних межах: на одну частину еліксиру має припадати від тридцяти до трьохсот частин неблагородного металу (анонімний автор XIII ст.), сто частин (Арнольд із Вілланови, Жан де Рупессисса, XIII – XIV ст.), не більше чотирьох тисяч (Абу Хасан, XII ст.), до п'яти тисяч (Роджер Бекон, XIII ст.), до мільйона (Ісаак Голланд, XVI ст.) чи навіть два мільйони частин (Маріанос, VII ст.).

Такий прорив у сферу безмежного закономірно постає зворотним боком кількісно-числового мислення.

Глибинний зв'язок між герметичним мистецтвом та ідеєю нескінченності виражено й на рівні базової алхімічної символіки: від замкненого кола Уробороса з його перетворенням на знак «∞» – до самої назви «філософський камінь», адже в середньовічній символіці камінь часто асоціюється з вічністю [21, с. 84].

Алхімічний пошук переходу зі світу числа до світу нескінченності не обмежується прагненням «вдосконалювати недосконалі тіла за допомогою більш ніж досконалих» (Роджер Бекон) [14, с. 413], «забарвити море, якщо б воно було зі ртуті» (Раймонд Луллій) [20, с. 128] або «примножувати своє творіння до нескінченності» (Авраам Елеазар) [22, с. 36]. Алхімічний образ нескінченності має поряд із матеріальним не менш важливий аспект – темпоральний: в алхімії ніби знято час та явлено вічність [5, с. 349].

Велике Діяння позначено прагненням зняття фактору темпоральної детермінації буття – закономірним втіленням мрії *homo faber* (людини-творця) брати участь в одночасному вдосконаленні Природи та самого себе [23, с. 242]. Алхіміки прагнуть прискорювати або «стискати» перебіг часу, щоб вплинути на природні процеси вдосконалення матерії: за Парацельсом, «мудрі перетворюють роки в місяці, місяці в тижні, а тижні – у дні». М. Еліаде розцінює такі інтенції як прагнення людини замінити собою час [23, с. 243].

Показово, що перший розквіт алхімії в Європі (XIII ст.) припадає на епоху принципівих змін у ставленні людини до часу. Останній стає уніфікованим, відчуженим від природних ритмів та зазнає десакаралізації, перетворюючись із Божого дару на власність людини [24]. На тлі прискорення темпу життя й поширення уявлень «арифметичної ментальності» навіть на сферу надприродного [24, 32-34 с.] алхімія набуває особливої соціальної актуальності.

У подальшому алхімічна революція Парацельса переносить акценти з трансмутації металів на вдосконалення людини, а певне розмиття християнських доктрин⁷ в XV – XVII ст. стимулює пошуки земного безсмертя [25, с. 6], яскраво представлені в Рудольфіванську добу (літературну рефлексію цього знаходимо у п'єсі К. Чапека «Засіб Макропулоса»).

⁷ За часів класичного Середньовіччя пошуки Еліксиру безсмертя в європейській алхімії не набули значного поширення, адже християнство обіцяло життя вічне в «будучому віці» (12-й член Символу віри) – на відміну від даосизму Китаю [25, с. 6], де алхімія від початку мислилася як «наука про безсмертя». Втім, розгляд специфіки китайської алхімії виходить за межі цього дослідження.

Безсмертя можна розглядати як безмежний ресурс у часовому вимірі – не божественну вічність, що передує часові, але як нескінченність часу, що зливається з вічністю. З Еліксиром адепт споживає штучно «стиснений» час, що згодом «розгортається» та продовжує життя на визначений або невизначений термін. Навіть якщо цей термін є обмеженим, періодичне вживання Еліксиру має забезпечувати безсмертя не як *актуальну*, а як *потенційну* (в термінах Аристотеля) нескінченність часу, тобто принципово необмежене подовження життя. Категоричність твердження Стагірита, що «величина не може бути безкінечною актуально» [Фізика III, б], в алхімії, вочевидь, скомпенсовано впливами неоплатонічної філософії, прихильнішої до ідеї нескінченності.

Прагнення безмежного ресурсу можна визначити есенціальною ознакою феномена алхімії [26, с. 170]. Перемога адепта над часом є спряженою зі здобуттям ідеалізації досконалості – філософського каменя. Враховуючи засадничий герметичний принцип відповідності макро- та мікрокосму [1, с. 303], врешті-решт не видається докорінно важливим, чи йдеться про створення досконалих металів, універсального розчинника, штучних істот на кшталт Гомункула або Голема (перетворення в макрокосмі), чи про здобуття безсмертя (перетворення мікрокосму).

Наслідком генералізації окремих алхімічних цілей є ідея абсолютного знання. Безмежне знання становить безмежні можливості, однак у зв'язку з цим постають принаймні дві релігійно-філософські проблеми.

По-перше, Велике Діяння алхіміків та їх прагнення абсолютного знання можуть бути інтерпретованими як єретичні намагання зрівнятися з Творцем, перебрати на себе Його функції та атрибути [5, с. 142, с. 390]. Втім, Кузанець переносить цю колізію в іншу систему координат, і в такий спосіб знімає суперечність: «... каже Гермес Трисмегіст: людина є другий бог. Як Бог – Творець реальних сутностей та природних форм, так людина – творець уявних сутностей та форм мистецтва» [27, с. 99]. В такому ракурсі творчі й гносеологічні інтенції алхіміків виглядають вже не порушенням релігійно-етичних настанов, а навпаки – розвитком глибоко традиційного, підкріпленого авторитетом Аристотеля [Метеорологіка IV, 3], принципу «Мистецтво наслідує Природу»⁸. Попри пафос співтворчості з Богом алхімік наділяє богоподібними властивостями не себе, а філософський камінь – «Спасителя макрокосму» [29, с. 356].

⁸ Співзвучно з цим Ляйбніц вважає математичні операції з нескінченно малими величинами гідною поваги справою наслідування Бога [28, с. 159].

Інша принципова суперечність полягає між конечним характером людини як суб'єкта пізнання та безмежністю реальності, на яку пізнання спрямовано – аналогія з проблемою богопізнання в Іоанна Скота Еріугени. Проблематичність пізнаваності безмежного зумовлено неосязністю останнього, адже пізнання передбачає визначення, *de-finitio*, тобто покладання меж [30, с. 303]. Шукач безмежного опиняється в ситуації на кшталт «вченого незнання» Миколи Кузанського й прагне подолати протиріччя у містичний спосіб – ірраціональний та невимовний. Отже, пізнання нескінченного уявляється як містичне просвітлення, а не досягнення *ratio*, та може розглядатися як вихід свідомості за межі простору й часу, в яких перебувають прості смертні [20, с. 198].

В алхімічній філософії шлях сходження через пізнання «числа й міри» природних явищ до осягнення нескінченності надприродного не ставиться під сумнів. Навіть критично налаштований до алхіміків Ф. Бекон залишається носієм герметичного світогляду й поділяє притаманний пізньоалхімічній та розенкрейцерській філософії погляд на універсальне пізнання як повернення до знань Адама до гріхопадіння [1, с. 221]. У свою чергу, спроможність алхіміка оволодіти таємним знанням ставиться в пряму залежність від його особистих духовних якостей.

Однак нескінченність в алхімії набуває образів не лише вічного життя, необмеженого пізнання або безкінечно великої досконалості філософського каменя. Вона поширюється й на протилежний кінець умовної ієрархії досконалості сутностей – первинну матерію. Цей хаотичний субстрат видається протилежністю досконалого Каменя мудрих й мислиться як абсолютна відсутність форм та якостей, але водночас безмежна можливість їх втілення. *Ніщо* та *Все* – між цими Сциллою та Харибдою алхімічного універсуму існують усі індивідуальні речі, причетні до Бога в міру свого унікального буття [5, с. 315].

З іншого боку, філософський камінь та первинна матерія можуть бути парадоксально тотожними [29, с. 252]. В цьому разі шукачі *Каменя* знаходять *Воду*, що є алюзією на прадавній міфообраз хаосу або «архе» Фалеса Мілетського. Перехід між вінцем Великого Діяння та його вихідною точкою виявляється органічним та невимовним. Втім, це узгоджується з афоризмом «Смарагдової скрижалі» Гермеса Трисмегіста: *Quod est inferius, est sicut quod est superius. Et quod est superius, est sicut quod est inferius* – «Те, що нижче, є подібним до того, що вище, і те, що вище, є подібним до того, що нижче».

Потенційна нескінченність, прихована у первинній матерії, та *актуальна* нескінченність чеснот філософського каменя не підлягають розрізненню. Ці засадничі концепти алхімічної філософії виявляються

ключами одне до одного та до світу нескінченного, де ієрархія досконалості замикається в кільце, а протилежності збігаються як «абсолютний мінімум» та «абсолютний максимум» Кузанця [7] або голова й хвіст гностичного змія.

Таким чином, уявлення про число й нескінченність в алхімічній філософії Заходу відіграють провідну світоглядну роль. Число в герметичному мистецтві може інтерпретуватися в різний спосіб, однак неодмінно є ключовою характеристикою фізичного чи метафізичного виміру буття. Шлях пошуків Абсолюту в алхімії є двоїстим: пізнання закономірностей Природи, даних у числі й мірі, органічно поєднано з прагненням містичного осягнення нескінченності у кількісному та якісному вимірах, де знімаються обмеження дискретно детермінованої реальності. Тут видається доречним зауваження К.Г. Юнга: «Алхімія є одним із найвеличніших Пошуків недосяжного ... Принаймні, так описали б її ми, давши волю своїм раціоналістичним упередженням. Але релігійне переживання благодаті є феноменом ірраціональним ... З цієї точки зору жоден серйозний Пошук не виявляється безнадійним» [11, с. 47].

1. *Йейтс Ф.* Розенкрейцерское просвещение / Ф. Йейтс; [пер. А. Кавтаскина под ред. Т. Баскаковой]. – М.: Алетейя, Энигма, 1999. – 496 с.; 2. *Философско-религиозные истоки науки* / [отв. ред. П.П. Гайденок]. – М.: Мартис, 1997. – 319 с.; 3. *Davies M.* Isaac Newton, the Alchemist / M. Davies // J. Chem. Educ. – 1991. – Vol. 68, № 9. – P. 726-727; 4. *Ihde A.J.* Alchemy in reverse: Robert Boyle on the degradation of Gold / A.J. Ihde // Chymia. – Philadelphia: Pennsylvania Univ. Press, 1964. – Vol. 9. – P. 47-57; 5. *Рабинович В.Л.* Алхимия / В.Л. Рабинович. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2012. – 704 с.; 6. *Кралуок П.М.* Ян Лятос: ренесансна філософія та наука на українських землях / П.М. Кралуок, М.М. Якубович. – Острог: Вид. Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. – 144 с.; 7. *Морозов В.Н.* Numerus и Quantitas Николая Кузанского: от неопифагорейства к «парацельсианскому повороту» / В.Н. Морозов, С.Н. Никаноров // *Coincidentia oppositorum: от Николая Кузанского к Николаю Бердяеву.* – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 362-375; 8. *O'Flaherty W.D.* Dreams, Illusion, and Other Realities / W.D. O'Flaherty. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1986. – 400 p.; 9. *Karpenko V.* Between Magic and Science: Numerical Magic Squares / V. Karpenko // *Ambix.* – 1993. – Vol. 40, № 3. – P. 121-128; 10. *Шишков А.М.* Средневековая интеллектуальная культура / А.М. Шишков. – М.: Издатель Савин С.А., 2003. – 592 с.; 11. *Юнг К.Г.* Видения Зосимы // *Философское древо* / К.Г. Юнг; [пер. А.В. Гараджи]. – М.: Академический проект, 2008. – С. 3-64; 12. *El Khadem H.S.* A Lost Text by Zosimos Reproduced in an Old Alchemy Book / H.S. El Khadem // J. Chem. Educ. – 1995. – Vol. 72, № 9. – P. 774-775; 13. *Бэкон Р.* Большое сочинение // *Избранное* / Р. Бэкон; [пер. с лат. под общ. ред. И.В. Лупандина]. – М.: Изд-во Францисканцев, 2005. – С. 38-413; 14. *Bacon R.* Speculum Alchemiae / R. Bacon // *Theatrum Chemicum* / [ed. L. Zetzner]. – Strasbourg, 1613. – Vol. 2. – P. 409-417; 15. *Bacon R.* Radix Mundi / R. Bacon // *Medicina Practica* / [ed. W. Salmon]. – London, 1692. – P. 585-620; 16. *Чосер Дж.* Оповідь Слуги каноніка / Дж. Чосер; [пер. К. Родигіна] // *Отражения: Выпуск 5. Первые опыты художественного перевода* / [отв. ред. и сост. О.В. Матвиенко]. – Донецк: ДонНУ, 2012. – С. 5-23; 17. *Родигін К.* Алхімія та натурфілософське знання в ментальному та геополітичному просторі Східної Європи XV–XVII століть / К. Родигін, М. Родигін // *Схід.* – 2012. – № 2 (116). – С. 164-172; 18. *Partington J.R.* A History of Chemistry / J.R. Partington. – London: Macmillan, 1971. – Vol. II, Part 2. – 795 p.; 19. *Rodygin K.M.* The Adaptability and Sociocultural Lability of

Scientia Immutabilis / К.М. Rodygin, М.Yu. Rodygin // Mystic and Esoteric Movements in Theory and Practice. Proceedings of the 5th International Conference / [ed. by S. Pakhomov]. – St. Petersburg: Russian Christian Academy for Humanities, 2012. – С. 130-135; 20. Ютен С. Повседневная жизнь алхимиков в средние века / С. Ютен; [пер. В.Д. Балакина]. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 244 с.; 21. Пастуро М. Символическая история европейского Средневековья / М. Пастуро; [пер. с франц. Е. Решетниковой]. – СПб.: Александрия, 2012. – 448 с.; 22. Елеазар А. Древнее Химическое Делание / Авраам Елеазар; [пер. В. фон Эрцен-Глерона]. – К.: Пор-Рояль, 2006. – 160 с.; 23. Элиаде М. Кузнецы и алхимики / [пер. Н.А. Михайлова, Т.В. Цивьян] // Азиатская алхимия / М. Элиаде. – М.: Янус-К, 1998. – С. 140-253.; 24. Ле Гофф Ж. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII—XIII вв.) / Ж. Ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 25-44; 25. Торчинов Е.А. Китайский путь золота и киновари / Е.А. Торчинов // Даосская алхимия. – СПб.: Азбука; Петербургское Востоковедение, 2001. – С. 5-38; 26. Родигін К., Родигін М. Феномен алхімії в часопросторовому та ментальному вимірі Старого Світу / К. Родигін, М. Родигін // Схід. – 2012. – № 4 (118). – С. 164-172; 27. Николай Кузанский. Берилл / [пер. В.В. Бибихина] // Соч. в 2-х тт. / Николай Кузанский. – М.: Мысль, 1980. – Т. 2. – С. 95-133; 28. Катасонов В.Н. Интеллектуализм и волюнтаризм: религиозно-философский горизонт науки Нового времени / В.Н. Катасонов // Философско-религиозные истоки науки / [отв. ред. П.П. Гайденко]. – М.: Мартис, 1997. – С. 142-177; 29. Юнг К.Г. Психология и алхимия / К.Г. Юнг; [пер. С.Л. Удовик]. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – 592 с.; 30. Антонова Е.В. Об именовании Бога в философии Эриугены / Е.В. Антонова // Знание за пределами науки. – М.: Республика, 1996. – С. 299-303.